

MÖVZU: 3. İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI SAHƏSİNDƏ MİLLİ TƏSİSATLAR VƏ NORMATİV STANDARTLAR

PLAN:

1. Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı mexanizmləri.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və onların sistemi.
3. Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində dövlətdaxili aktlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı-1995.
2. İnsan hüquqları Dərs vəsaiti, Bakı-2007.
3. İnsan hüquqları və polis. Dərs vəsaiti, Bakı-2002.
4. İnsan hüquqları və hüquq mühafizə orqanları. BMT-1997.
5. İnsan hüquqları. Dərslik. E.Lukaşev.(tərcümə) Bakı-2003.
6. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. L.Hüseynov. Bakı-2000.
7. İnsan hüquqları və polis. 100 sual və cavab. Bakı-1999.
8. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill. BMT-1997.
9. «Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli fəaliyyət planı». Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il Sərəncamı ilə təsdiq edilib. Bakı, 2006.

GİRİŞ

Bütün ölkələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinin və təmin olunmasının mexanizmləri mövjudur. Bununla yanaşı insan hüquqlarının təmin olunmasının BMT və Avropa mexanizmləri ilə fəaliyyət göstərir. Lakin unutmaq lazım deyildir ki, bu mexanizmlər nə qədər təkmil və effektiv olsa da onlar heç bir halda ölkədaxili mexanizmləri əvəz edə bilmir və yalnız bu mexanizmlərin tərkib hissəsinə çevrilir. Odur ki, hər bir ölkədə insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən beynəlxalq vasitələrlə yanaşı ölkədaxili mexanizmlər də fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq mexanizmlərdən fərqli olaraq Milli mexanizmlər heç də bütün ölkələrdə eyni deyildir və bir çox hallarda bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu mühazirədə tanış olacağımız ölkədaxili mexanizmlər isə bir qayda olaraq əksəriyyət ölkələrdə, yaxud heç olmazsa demokratiyanın maksimum bərqərar olduğu ölkələrdə mövjudur..

1. İNSAN HÜQUQLARININ TƏMINATI SAHƏSİNDƏ MILLI TƏSİSATLAR.

Məhkəmə müdafiə mexanizmləri

Mükəmməl məhkəmə sisteminə malik olan ölkələrdə insan hüquqlarının total surətdə pozulması mümkün deyildir, daha doğrusu, hüquqları pozulanların əksəriyyəti məhkəmələr vasitəsi ilə hüquqlarını nəinki bərpa edir, həmçinin pozuntu nəticəsində ona dəymiş maddi və mənəvi zərərin əvəzini də ala bilirlər. Müxtəlif ölkələrin məhkəmə sistemi bir-birindən fərqlənir. Fərqlərə baxmayaraq məhkəmələr üçün iki zəruri hal vacibdir. Bunlardan birincisi **məhkəmələrin müstəqilliyi**, ikincisi isə **səlahiyyət**.

Məhkəmələr yalnız o zaman səmərəli fəaliyyət göstərə bilər ki, o struktur cəhətdən digər hakimiyyət qollarından asılı olmasın və hakimlər üçün nəzərdə tutulan təminatlar formal deyil, real olsun. Ayrı-ayrı ölkələrdə məhkəmə hakimlərinin təyinatı müxtəlif yollarla həyata keçirilir.

Belə yollardan biri məhkəmə hakimlərinin prezident tərəfindən təyin olunması, digəri hakimlərin xüsusi məhkəmə şurası tərəfindən seçilməsi, üçüncüsü, parlament və hökumət tərəfindən təyin olunması kimi ola bilər.

Demokratik cəmiyyətlərdə məhkəmə hakimiyyətinin normal fəaliyyətinin bir neçə əlaməti vardır.

Bunlar:

- **bir neçə instansiyaya malik olan məhkəmə sisteminin olması. Belə məhkəmə sistemi ədalətli məhkəmə araşdırmasına şərait yaradır (bir şərtlə ki, bu instansiyalar de-fakto vahid orqan tərəfindən idarə olunmasın);**
- **dinc dövrlərdə fəvqəladə məhkəmələrin qadağan olunması (xüsusi hallar üzrə, yaxud səhra məhkəmələri);**
- **müxtəlif prosesual təminatların mövcudluğu;**
- **məhkəmə icraatında ictimai amillərin mövcudluğu (məsələn, andlılar məhkəməsi, xalq iclasçıları (sovetlər birliyinin məhkəmə sistemindəki xalq iclasçıları nəzərdə tutulmur));**
- **məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini təmin edən müxtəlif təminatların mövcudluğu;**
- **vətəndaşların məhkəmə orqanlarına azad çıxışının təmin olunması;**
- **inzibati orqanlar və yerli özünüidarə orqanları üzərində məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu.**

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- **məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər.**
- **Məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələrlə həyata keçirilir.**
- **Cinayət məhkəmə icraatında ittinam və müdafiə tərəfi iştirak edir.**
- **Məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatı qaydası qanunla müəyyən olunur.**
- **Məhkəmələrin səlahiyyətlərinin dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən olunmamış hüquqi üsulların tətbiq edilməsi.**

Konstitusiya Məhkəmələri

Konstitusiya məhkəmələrinin əsas funksiyası hüquqi normaların konstitusiyaya uyğun olmasına nəzarət etməkdir.

Bir çox ölkələrdə Konstitusiya məhkəmələri digər məhkəmə orqanlarından müstəqil olaraq fəaliyyət göstərir. Bununla belə, fərqli ölkələr də vardır. Məsələn, ABŞ-da Konstitusiya Məhkəməsinə aid olan səlahiyyətləri Ali Məhkəmə həyata keçirir. Fransada isə bu səlahiyyətləri Fransanın Konstitusiya Şurası həyata keçirir. Ayrı-ayrı ölkələrin Konstitusiya məhkəmələri səlahiyyət və funksiyalarına görə bir-birindən fərqlənsə də onların təşkili, demək olar ki, bütün ölkələrdə oxşar proseduru ilə həyata keçirilir. Konstitusiya məhkəməsinin hakimləri bir qayda olaraq təyin olunur və bu təyinatda parlament iştirak edir. Hakimlərin səlahiyyət müddəti 9-12 il olur və onlar təkrar seçilmək hüququna malik olurlar. Bu qaydalardan istisna yalnız Avstriyada vardır.

Qeyd olunduğu kimi, Konstitusiya məhkəmələrinin əsas funksiyası parlamentin qəbul etdiyi qanunların Konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət etməkdir. Bununla belə, Konstitusiya məhkəmələri həmçinin qanunaltı normaların və yerli hakimiyyət orqanı aktlarının (həmçinin özünüidarə orqanlarının) da qanunlara və konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət etməkdir. Bəzi Konstitusiya məhkəmələri həmçinin bəzi ölkələrdə qəbul olunan qanunların həmin ölkənin tərəfdar olduğu insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq konvensiyalara uyğun olub-olmamasına da nəzarət edir.

Konstitusiya məhkəmələrini əhəmiyyətli edən əsas amillərdən biri də ona hansı təsisatların və fərdlərin şikayət və ya müraciət edə bilməsidir. Bir qayda olaraq belələri içərisində ölkənin ali hakimiyyət orqanları və səlahiyyətli şəxsləri olur.

Belə orqanlar və ya şəxslər içərisində bir qayda olaraq prezident, hökumət,

prokurorluq, ombudsman və ümumi məhkəmələr olur (sonuncular qanunların konstitusiyaya uyğun olub-olmamasını müəyyən etməkdə çətinlik çəkərkən konstitusiya məhkəməsinə müraciət edirlər).

Bir çox ölkələrdə *konstitusiya şikayəti* adlanan proseduru da mövcuddur ki, bu prosedura əsasən konstitusiyada əks olunmuş hüquqlarının məhkəmə və arbitrac tərəfindən pozulmasını güman edən istənilən fərd və təşkilat Konstitusiya məhkəməsinə şikayət verə bilər. Belə mexanizmi *vətəndaşların sərəncamında olan mexanizm* adlandırırlar.

Hər kəs onun hüququnu və azadlığını pozan normaların konstitusiyaya uyğun olmadığını iddia edə bilər və beləliklə, o, bunu konstitusiya məhkəməsində sübut etdikdə nəinki hüququnu bərpa edir, həmçinin həmin normanın ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə nail olur. Beləliklə, presedent yaranır və digərlərinin də analoci hüquqları bərpa olunur.

Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, insan hüquqları ilə əlaqədar bir sıra mütərəqqi müddəalar Konstitusiyamızda öz əksini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyamızın 26-cı maddəsinə əsasən, hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir, hər kəsin dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər (maddə 60, hissə 2). Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaq icra, qanunvericilik və məhkəmə orqanlarının borcudur. Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir və bu hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir. (maddə 71, hissələr 1,6 və 7). Göründüyü kimi, bu konstitusiya müddəaları vətəndaşlara hüquqlarını müdafiə etmək məhkəmə təminatı gətirməkdədir. Məhkəmə təminatı isə hüquq pozuntularının müdafiəsinin ən effektiv vasitəsidir. Hüquq və azadlıqların müdafiəsi üçün Respublikamızda yaradılan ən əhəmiyyətli orqan isə Konstitusiya Məhkəməsidir. Müasir demokratik dövlətdə və cəmiyyətdə insan hüquqlarının ən səmərəli məhkəmə müdafiəsi institutu konstitusiya ədalət mühakiməsidir. Dünya praktikasında hüquq və azadlıqların müdafiəsi funksiyası Konstitusiya yurisdiksiyalı orqanlar tərəfindən onların fəaliyyətinin aşağıdakı üç əsas formasından istifadə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir: *qanunların və sair normativ aktların, eləcə də məhkəmə qərarlarının və inzibati qərarların Konstitusiyaya və insanın, vətəndaşın onda təsbit edilmiş hüquqlarına və azadlıqlarına uyğun olmasına abstrakt, konkret və fərdi nəzarət edilməsi. Abstrakt nəzarət* qəbul edilən qanunların və digər normativ aktların onların konkret hüquq pozuntularına tətbiqindən asılı olmayaraq Konstitusiyaya uyğun olmasına dair Konstitusiya məhkəməsinə sorğu verilməsini nəzərdə tutur. Nəzarətin bu növünün məqsədi

normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi prosesində qanunvericilik tərəfindən Konstitusiyaya və onun insan hüquqları və azadlıqlarına əməl edilməsindən ibarətdir.

Konkret nəzarət isə tətbiq edilməli olan qanunun Konstitusiyaya uyğunluğu barəsində məsələni nəzərdə tutur. Nəzarətin bu növündə tətbiq edilməli olan hüquq normalarının Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması haqqında məsələnin məhkəmələrin özlərinin həll etmək səlahiyyəti olan ölkələrdə daha geniş yayılmışdır. Konstitusiya nəzarəti həm də fərdi və ya kollektiv şikayətlər formasında da həyata keçirilir. Belə nəzarət fərdin-insan hüquq və azadlıqlarının subyekt, habelə müxtəlif vətəndaş birliklərinin, hüquqi şəxslərin insan hüquq və azadlıqlarının qanunlar, normativ aktlar, məhkəmə qərarları tərəfindən pozulmasına dair Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verməsini nəzərdə tutur. Konstitusiya şikayət fərdin dövlətin özbaşınalığından müdafiəsinin mühüm hüquqlarının ali qərar qismində fəaliyyətinin təhlil edilməsi zamanı qeyd etmək lazımdır ki, onların insan hüquqlarının daim inkişaf etdirilməsi, zənginləşməsində və məzmunun dərinləşməsində böyük rolu vardır. Bu zaman məhkəmələr hüquq və azadlıqların pozulmaması üçün qanunvericiliyin əməl etməli olduğu presedent xarakterli bütöv prinsiplər sistemi işləyib hazırlamışdılar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi-nin yaranmasından (14 iyul 1998-ci ildə Konstitusiya məhkəməsi rəsmi olaraq fəaliyyətə başlayıb) çox qısa bir zaman keçməsinə baxmayaraq öz fəaliyyəti ilə ölkəmizin hüquqi dövlət quruculuğunda layiqli yerini almışdır. Fəaliyyətə başladıqdan sonra qəbul etdiyi qərarların hamısı insan hüquqları ilə birbaşa əlaqədar olmuşdur. Bu qərarlar ilə qüvvədə olan qanunvericilikdəki Konstitusiyanın əlaqədar müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edən bir sıra normativ aktlarda müasir insan hüquqları tələbatına cavab verən əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Bunlara misal olaraq əmlakın tam müsadirəsinin ləğv olunmasını, yaxın qohumların şahid qismində müttəhim əleyhinə ifadə verməməsinin təmin olunmasını, mülkiyyət hüququ ilə bağlı bir sıra mühüdüyyətlərin aradan götürülməsini və s. göstərmək olar. Konstitusiyamıza Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmə hüququna malik olan orqanlar sayılmışdır (maddə 130). **Fərdi və ya kollektiv müraciət** də nəzərdə tutulmuşdur. Beləki Konstitusiyada deyilir ki: « hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla və müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi ilə şikayət verə bilər ».

Bu gün Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi insan hüquqları sahəsində qanunvericiliyə nəzarəti həyata keçirərək, dövlət hakimiyyəti

orqanlarının insan hüquq və azadlıqlarının məzmununa xələl gətirə bilən cəhdlərinin qarşısında hüquqi sipər çəkməkdədir. Konstitusiyada vətəndaşların fərdi və ya kollektiv müraciət etmək hüququ tanınmaqla, hüquq və azadlıqların məhkəmə tərəfindən daha effektiv qorunması həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya məhkəməsinin səlahiyyətləri və onun təşkili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsi və müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin tərkibi sədr və sədr müavini də daxil olmaqla, 9 hakimdən ibarətdir. Onlar Prezidentin təqdimatı əsasında Milli Məclis tərəfindən təyin edilirlər.

Onun yurisdiksiyası Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisinə şamil olunur.

Konstitusiya Məhkəməsinin əsas səlahiyyətləri bunlardır:

- **normativ hüquqi aktların daha üstün hüquqi qüvvəyə malik digər normativ aktlara uyğunluğunu yoxlayır;**
- **Konstitusiyada sadalanan subyektlərin müraciətləri əsasında Konstitusiya və qanunların şərhini həyata keçirir;**
- **insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı fərdlərdən daxil olan şikayətlərə baxır**
- **qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər səlahiyyətləri həyata keçirir.**

İNZİBATİ HÜQUQİ MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİ

Hər bir ölkədə insanlar öz pozulmuş hüquqlarını təkcə məhkəmələrə müraciət etməklə bərpa etmirlər. Hər bir ölkənin konstitusiyasında, yaxud müvafiq normativ sənədlərində insanların müxtəlif dövlət orqanlarına petisiyalar vermək hüququ əks olunur.

Hər bir şəxs fərdi qaydada, yaxud başqaları ilə birlikdə istənilən dövlət orqanına və vəzifəli şəxsə müraciət etməklə öz pozulmuş hüququnu bərpa edə, yaxud hər hansı bir problemlə bağlı təklif verə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 51-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir.

Vətəndaşlar dövlət orqanlarına təklif, ərizə və şikayətlərlə müraciət edə bilərlər. Müraciətə bir ay müddətində, əlavə öyrənilməsi və yoxlanılması tələb edilməyən müraciətə isə ən gec 15 gün ərzində baxılmalıdır.

Vətəndaşların dövlət orqanlarına müraciəti ilə bağlı məsələlər «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» Qanunla tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşlar inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraat qaydasında da müvafiq dövlət orqanlarına müraciət edərək pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpasını tələb edə bilərlər (bu məsələ İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə tənzimlənir). Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə yanaşı, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün dövlət orqanlarına müraciət edə bilərlər.

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ MÜVƏKKİL (OMBUDSMAN)

Ombudsman təsisatı, **fəaliyyət sahəsi** cəmiyyəti idarə edən orqanlarda fərdlər arasındakı əlaqələr, **vəzifəsi** isə insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək, insanları hakimiyyətin sui istifadəsindən qorumaq, yaranan hüquq pozuntularının qarşısını almaq məqsədilə idarəçiliyin yaxşılaşdırılmasına çalışmaq olan bir orqan kimi meydana gəlmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində İsveçdə yaradıldığı iddia edilən bu təsisatın bünövrəsi əslində Türk mədəniyyətinə əsaslanır. İsveç Kralı XII Karl, 1709-cu ildə I Pyotra məğlub olduqdan sonra Osmanlı imperiyasına sığınmış və bir neçə il burada yaşayıb. Bu vaxt ərzində Osmanlının dövlət sistemini müşahidə edərək Ombudsmanın bənzər təsisatdan təsirlənmiş və ölkəsində bu tip təsisat qurmuşdur.

Osmanlı dövləti İslam Xilafətində olan bəzi təftiş qurumlarını olduğu kimi saxlamışdır. Bu qurumlar arasında Divani Mezalim (Məzlumlar Divanı), Kadil Kudat daha sonra **Kazaskerlik və Möhtəsib** qurumları mövcuddur.

Bu qurumların bir yerdə olduğu bir sistemdə dövlət insan hüquq və azadlıqlarını qorumaq, hüquq pozuntularının qarşısını almaq və vəzifədən

sui-istifadə edənləri cəzalandırmaq üçün imkan əldə edirdi.

İsveçdə ilk ombudsman təsisatı, struktur və funksiya baxımından Osmanlıdakı bu sistemlə uyğunluq təşkil edir.

Bu müddətdə kralın yoxluğu İsveçdə daxili hərcimərcliyə səbəb olmuşdu. Buna görə də kral hələ Osmanlıda olan da 1719-cu ildə bu dekret imzaladı və büro yaratdı; büronun əsas vəzifələri kral olmayanda ölkədə qanunlara riayət edilməsini təmin etmək və ictimai öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək idi. Kralın təyin etdiyi Ombudsmanın təkcə qanunların icrasına nəzarət etmirdi, həm də vətənə xəyanət hadisələri ilə bağlı şxsləri məhkəməyə verə bilərdi. 1719-cu ildə Ombudsmannen vəzifəsinin adı dəyişdi və ədalət sədri adlandırıldı, lakin səlahiyyətində heç bir dəyişiklik olmadı.

Divani Mezalimin (Məzluqlar Divanı) vəzifəsi xalq tərəfindən hökumət məmurları haqqında olan şikayətlərə baxmaq idi. Bu qurumun təsiri çox böyük idi, çünki bu qurum qərarları hökmdarın adından çıxarırdı.

Kadıl Kudat (Qazi ul Quzzat) (Hakimlər hakimi) isə, İslam hüququnun bir qurumu idi, bütün şəxslərin, hətta sultanın da şəriəti pozan hərəkətlərindən ona şikayət vermək olardı.

Ombudsman təsisatını incələyən alimlər ehtimal edirlər ki, İsveç kralı bu təsisatı Osmanlıdan təsirlənərək qurubdur.

İsveç kralı ölkəyə geri qayıdanda təftiş vəzifəsini daşıyan təsisat krala idarəçiliyin və ədalət məhkəməsinin təftişinin nəticələri ilə bağlı məruzə təqdim etdi, bu məruzədə vətəndaşların şikayətləri, şikayətlərin səbəbləri və həlli yolları öz əksini tapdı. Bu hadisədən razı qalan kral ombudsman amilini təsisat şəklinə gətirdi.

Müəyyən müddətdən sonra isveçlilər bu qurumu Ədalət Kansleri adlandırırdılar. 1772-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş kral III Qustavaya qədər ombudsmanları federasiyanın subyektləri təyin edirdilər. Ombudsmanlar İsveçdə 1772-1809-cu illərdə kral tərəfindən təyin edilirdi. 1809-cu il İsveç Konstitusiyasının 27-ci maddəsinə əsasən ombudsman yerlərdə taxtı (kralı) təmsil edir, məmurların qanun pozuntusu törətməsinin qarşısını alırdı. 1840 və 1948-ci illərdə konstitusiyaya edilən dəyişikliklərlə ombudsmanın (Ədalət Kanslərinin) fəaliyyət sahəsi genişləndirildi.

Uzun müddət ombudsman ancaq İsveçdə mövcud olmuşdur. 1919-cu ildə Finlandiya parlament tərəfindən seçilən ombudsman təsisatını yaratdı. 1950-ci illərdən sonra bu təsisat geniş yayıldı. 1952-də Norveçdə hərbi ombudsman, 1953-cü ildə Danimarkada parlamentar ombudsman, 1956-cı ildə Almaniyada, 1962-ci ildə Yeni Zelandiyada, 1967-də İngiltərədə, 1973-də Fransada, 1976-da Portulqaliyada, 1977-də Avstriyada, 1978-də İspaniyada, 1980-də İrlandiyada, 1982-də Niderlandda və 1995-də Belçikada ombudsman

təsisatı qurulub. Hazırda bu təsisat Asiya və Afrikada da mövcuddur. 1972-ci ildə Vyanada İnsan hüquqları üzrə “Avropa parlamentinin konfrasında” aşağıdakı qərar qəbul edildi.

“Dövlət orqanlarının fəaliyyətindən şikayət hüququnun təmin edilməsi üçün Skandinaviyada mövcud olan ombudsman təsisatına uyğun olan bir təsisatın qurulması məqsəduyğundur”. Bu konfrans Avropa Şurasının (o vaxt) 25 üzvünün ombudsman təsisatının qurulması üçün bu dövlətlərə təsirini göstərdi.

1975-ci ildə AŞPA-nın 457 nömrəli tövsiyə qərarı ilə üzv dövlətlərdə ombudsman sisteminin qurulması yenidən tövsiyə olundu. 1998-ci ildən etibarən dünyanın 100 artıq ölkəsində regional və ya ölkə səviyyəli ombudsman təsisatı fəaliyyət göstərirdi.

Həmçinin dövlətlərdən əlavə, Avropa Birliyi ərazisində bir sıra yerli ombudsmanlar da fəaliyyət göstərir.

Avropa Birliyində ombudsman qurumu, Maastrix müqaviləsinin 138/E maddəsinə əsasən təsis olundu. “Avropa ombudsmanı” adı altında fəaliyyətə başlayan quruma 1994-cü ildə Avropa Parlamentinə seçkilərdən sonra ilk Ombudsman təyin olundu. Avropa ombudsmanın əsas vəzifəsi Avropa Birliyi orqanları ilə bağlı olan, onların qüsurlu idarəçiliyi ilə əlaqəli olan şikayətlərə baxmaqdır. Lakin ombudsman Avropa birliyinin birinci instansiya məhkəməsinin və Avropa Ədalət Məhkəməsinin işini yoxlaya bilməz. Onlar ombudsmanla bərabər səviyyəli qurumlar hesab edilir. Avropa ombudsmanın fərdlər, məmurlar və ya üzv ölkələrin hər hansı bir qurumu birbaşa və ya Avropa Parlamentinin üzvü vasitəsi ilə şikayət verə bilər. Barəsində icraat aparılan orqanlar və ya şəxslər ombudsmanın istədiyi hər cür məlumatı (hətta gizli məlumatları) verməyə borcludur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ombudsmanı təkcə insan hüquqları sahəsində təsir göstərə bilər. İnsan hüquqlarından başqa heç bir işə baxmır.

Hazırda ombudsman, idarəçilik işlərinə nəzarət etməklə bərabər, həm də insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı digər işləri də görür. Belə ki, ombudsman dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlara və onların icrasına nəzarəti həyata keçirir; öz qeydləri, təklifləri və məruzələri ilə idarəçiliyə öz təsirini göstərir, müsbət töhvəsini verir. Amma insan hüquqlarının pozulmamasına və pozulmuş hüquqların bərpasına daha çox diqqət yetirir. Demokratiyanın daha da inkişaf etdirilməsi fonunda, ombudsman təsisatının təkmilləşməsi, fəaliyyət sahəsinin daha da genişlənməsi, yeniləşən cəmiyyətdə vacib bir zərurətə çevrilmişdir. Məhz bu aspekt nəzərə alınaraq bir çox sahədə Ombudsman təsisatı yaradılıb və fəaliyyət göstərir.

Klassik mənada ombudsman təsisatının fəaliyyət sahəsi çox genişdir. Ordunu, icra orqanlarını və istintaqı təftiş etmək səlahiyyətinə malikdir. İsveçdə

ombudsmanın bu səlahiyyətləri hələ XIX əsrdə var idi. Bundan əlavə yerlərdə olan orqanları da ombudsman təftiş edir. Lakin heç də bütün ölkələrdə ombudsmana belə geniş səlahiyyət verilmir. Lakin Finlandiya istisnadır. Finlandiyada dövlət orqanlarının hamısına ombudsman nəzarət edə bilər. Həmçinin bütün idarəçilik orqanları nazirliklər (və nazirlər), yerli orqanlar, hərbi təşkilatlar, istintaq və ombudsmanın fəaliyyət sahəsinə daxildir. Finlandiyada prezident parlamentin deputatları və Ali Məhkəmənin sədri ombudsmanın fəaliyyət sahəsindən kənaradır.

Bəzi ölkələrdə, məsələn Almaniyada ancaq hərbi qurumlara nəzarət edən ombudsman var, Norveçdə 1952-ci ildə ancaq hərbi ombudsman var idi, lakin 1962-ci ildə dövlət orqanlarını da təftiş edən ombudsman yaradıldı. Bundan əlavə ancaq yerli orqanları təftiş edən ombudsmanlar da olur.

Beləliklə, orqanları təftiş etmək ombudsmanın birinci vəzifəsidir. Məsələn, Fransada mediator idarələrdən, yerli orqanlardan, ictimai orqanlardan və ictimai xidmət aparan digər orqanlardan verilən şikayətlərə baxa bilər. Lakin idarə və onun işçilərinin bir-birindən olan şikayətlərə baxmaq əslahiyyəti yoxdur. Digər tərəfdən bərişdirici orqanların öz təftiş qurumlarına təftiş barədə göstəriş verə bilər.

İngiltərədə Parlament Komissarı (Ombudsman) xarici əlaqələr, cinayət işləri, milli təhlükəsizlik problemləri, istintaq, polis və ordu, idarənin müqavilələrindən başqa və kraliyyətdən başqa bütün idarələri təftiş edə bilər.

Avstriyada ombudsmanın fəaliyyət sahəsi çox genişdir, icra hakimiyyəti sahəsində geniş səlahiyyətlərə malik olan ombudsman həm də rüşvət, dələduzluq, vəzifədən sui-istifadə və mütəşəkkil cinayətkarlıq sahəsində təftiş aparır.

Ombudsman təsisatı, əsas istintaqı təftişdən kənar saxlayır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ancaq İsveçdə və Finlandiyada ombudsman istintaqı təftiş edə bilər. Danimarkada da istintaq təftişdən kənar qalır. Norveçdə ombudsmanın səlahiyyəti bir az fərqlidir, burada istintaq Ombudsmanın səlahiyyətdəri daxilindədir, lakin ombudsmanın nazirlər kabinetini, maliyyə müfəttişliyini və yerli orqanları təftiş edə bilməz.

ABŞ-da ştatlar səviyyəsində qurulan ombudsmanlar ştatın qanunverici orqanlarını, qubernatoru və federal orqanları təftiş edə bilməz.

Ombudsman təsisatının Azərbaycan variantına nəzər salsaq görərik ki, Avropa standartlarına uyğun hüquqi nizamasalma mövcuddur. Ombudsman seçilərkən onun bitərəf olması vacib amildir, həmçinin ombudsmanın geniş səlahiyyətləri mövcuddur.

Şikayətlərə baxılma müddətinin çox qısa olması və müraciət etmə qaydalarının xeyli sadələşdirilməsi vətəndaşların bu təsisatla sərbəst və rahat şəkildə əlaqə saxlamalarına zəmin yaradır

Ombudsman bəzi ölkələrdə həm vətəndaşların şikayəti ilə, həm də şikayət

olmadan fəaliyyətə başlayır.

Ombudsman təsisatının aşağıdakı ümumi xüsusiyyətləri var:

- a) qanuni olaraq təşkil olunur;
- b) müstəqil fəaliyyət göstərir;
- c) icra hakimiyyətinə aid olmur;
- ç) nə icra hakimiyyətinə, nə də qanunverici hakimiyyətə tabe olmur;
- d) professional xüsusiyyətlərə malik olur;
- e) heç bir partiyanın üzvü olmur;
- ə) kütləvi olur;
- f) şikayətçiləri dəstəkləyir, lakin hakimiyyətə düşmən mövqedə olmur;
- h) vətəndaşlar tərəfindən tanınır və onunla rahat əlaqə saxlamaq olur.

Ombudsman qurumu bəzən “cəmiyyətin qoruyucusu”, “siyasətçi”, “sosial hərəkət” kimi xarakterizə edilir. Ombudsman təsisatının, birbaşa və dolaylı, qısa və uzun müddətli təsirləri var.

Ombudsman təsisatının bir sıra ölkələrdə çox geniş səlahiyyətləri mövcuddur, lakin bəzi ölkələrdə təsisatın fəaliyyəti ancaq müəyyən ərazilərlə və ya sadəcə hərbi təsisatları təftiş etmək səlahiyyəti ilə məhdudlaşdırılır. Digər tərəfdən bu təsisatların müxtəlif ölkələrdəki statusları da fərqlidir və müxtəlif adlarla ifadə olunur: Hollandiyada “Beynəlxalq Ombudsman”, Fransada “Barışdırıcı” (Mediator), Kanadada “Vətəndaşların Qoruyucusu”, İspaniyada “Xalq Mühafizəçisi”, Avstriyada “Xalqın Vəkili”, Portuqaliyada “Ədalət Təmsilçisi”, İtaliyada “Sivillərin (mülklərin) Müdafiəçisi”. Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrdə mövcud olan bu təsisatları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- **Adlarına görə;**
- **Seçilmə və ya təyin olunma və geri çağırılma mexanizmlərinə görə;**
- **Səlahiyyətlərinə görə;**
- **Əhatə etdiyi sferaya görə (ümummilli, sahəvi, şirkət, tələbə, KİV üzrə və s.);**
- **Səlahiyyət müddətlərinə görə;**
- **Ona müraciət formalarına görə;**
- **Fəaliyyət formalarına görə və s.**

Ombudsman təsisatı bir qayda olaraq ümummilli və sahəvi xarakter daşıyır. Müxtəlif ölkələrdə mövcud olan sahələr əsasən aşağıdakılardır:

- **İstehlakçıların ombudsmanı;**
- **Səhiyyə üzrə ombudsman;**
- **Penitensiar müəssisələr üzrə ombudsman;**
- **Kütləvi - informasiya vasitələri üzrə ombudsman;**
- **Tələbələrin ombudsmanı;**
- **Müəssisələr və korporasiyalar üzrə ombudsman və s.**

Xalqın gözündə ombudsman, bürokratiyanın vətəndaşlarla daha da hörmətlə davranmalarına şərait yaradan bir təsisatdır. Bürokratiyanın gözündə isə, diqqətsizlikdən yaranmış bir sıra qüsurları ortaya çıxaran təsisatdır.

Son dövrlərdə Ombudsman təsisatı ölkə sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq dövlətlərustü strukturlara çevrilməyə də başlamışdır. Belə ki, bir sıra beynəlxalq təşkilatların daxilində Ombudsman təsisatı formalaşdırılmışdır. Doğrudur, bu təsisatlar səlahiyyətlərinə və fəaliyyət formalarına görə milli ombudsman təsisatlarından xeyli fərqlənirlər. Belə təsisatlara misal olaraq Avropa Şurasının İnsan Hüquqları Üzrə Müvəkkili və Avropa İttifaqının Ombudsmanı postlarını misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən Ombudsman təsisatı **İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman)** adlanır.

Müvəkkilin seçilməsi qaydası

Müvəkkili Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdim etdiyi üç namizəd arasından Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 83 səs çoxluğu ilə seçir. Müvəkkil 7 il müddətinə seçilir. Eyni şəxs müvəkkil vəzifəsinə yalnız bir dəfə seçilə bilər. Müvəkkilin fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati, elmi-analitik, informasiya, maddi-texniki, maliyyə və təsərrüfat təminatının həyata keçirilməsi üçün onun aparatı yaradılır. Müvəkkilin və onun aparatının fəaliyyəti dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir.

Müvəkkil aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- **dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq;**
- **əfv, vətəndaşlıq, siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təkliflər vermək;**
- **insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə qanunların qəbul edilməsinə və ya yenidən baxılmasına, habelə amnistiya verilməsinə dair Milli Məclisə təkliflər vermək;**
- **məhkəmədə süründürməçilik, sənədlərin itirilməsi və vaxtında verilməməsi, habelə məhkəmə qərarlarının icrasının gecikdirilməsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq;**
- **qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.**

Azərbaycan Respublikasının insan Hüquqları üzrə Müvəkkilinə (ombudsmana) şikayətləri aşağıdakı şəxslər, yaxud orqanlar verə bilər:

- **Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;**
- **Əcnəbilər;**
- **Vətəndaşlığı olmayan şəxslər;**
- **Hüquqi şəxslər.**

Şikayətləri həmçinin hüquqları pozulmuş şəxsin razılığı ilə üçüncü şəxslər, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları da verə bilər. Hüquqları pozulmuş şəxsin razılığını almaq mümkün olmadıqda üçüncü şəxslər və qeyri-hökumət təşkilatları şikayəti razılıq almadan da verə bilərlər. Razılığın alınması mümkün olmayan hallar, hüquqları pozulmuş şəxsin vəfat etməsi və fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi halları hesab olunur.

Şikayət insan hüquqlarının pozulduğu andan, yaxud hüquqları pozulmuş şəxs hüquqlarının pozulduğunu bildiyi andan bir il müddətində təqdim edilə bilər.

Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkənlərin, istintaq təcridxanalarında və müvəqqəti saxlanma yerlərində saxlanılanların şikayətləri heç bir senzuraya məruz qalmadan 24 saat ərzində Müvəkkilə göndərilməlidir.

Dövlət orqanlarının müvəkkilə şikayət vermək hüququ yoxdur.

Qeyd edilməlidir ki, müvəkkilə şikayətin verilmə prosedurası olduqca sadədir.

Eyni zamanda şikayətin tərtib olunması da məhkəmə iddiasının tərtib olunmasına nisbətən sadədir və onu hər bir kəs heç bir əlavə hüquqi yardım almadan tərtib edə bilər. Şikayət ərizəsində əsasən aşağıdakılar əks olunmalıdır:

- **Hüquqları pozulmuş ərizəçinin adı, atasının adı və soyadı;**
- **Ərizəçinin ünvanı (hüquqi şəxsdirsə hüquqi şəxsin ünvanı);**
- **Ərizəçinin hüquqlarının pozulmasına səbəb olmuş qərar və ya hərəkətin (hərəkətsizliyin) mahiyyətinə dair məlumat;**
- **Şikayətin tərtib edilmə yeri və vaxtı;**
- **Şikayətçinin imzası.**

Şikayət ərizəsinə şikayətlə bağlı digər sənədlər, məhkəmə qərarları və s. zəruri sənədlər əlavə edilə bilər.

Şikayətin verilməsi üçün dövlət rüsumu ödənilmir. Şikayət verən xahiş edərsə, müvəkkil onun barəsindəki məlumatları gizli saxlamalıdır.

Şikayət ərizəsində ərizəçinin adı, atasının adı və soyadı göstərilməyəndə şikayət anonim hesab edilir və baxılmaz. Yalnız ayrı-ayrı hallarda anonim ərizədə göstərilən faktlar kifayət qədər əsaslı görünsə, onda müvəkkil şikayəti qəbul edə bilər.

Daxil olmuş şikayətlərlə bağlı Müvəkkil şikayəti baxılmaq üçün qəbul edə, yaxud şikayətə baxmaqdan imtina edə bilər.

Şikayətə baxılmaqdan aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

- **Şikayət konstitusiya qanununda nəzərdə tutulmuş müddətlərdə təqdim edilmədikdə;**
- **Şikayətin həlli Müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid olmadıqda (məsələn, Qanuna görə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatlarının və hakimlərin fəaliyyətinin yoxlanılması Müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid deyil)**
- **Ayrı-ayrı istisnalar nəzərə alınmaqla şikayətlər anonim olduqda;**
- **Verilmiş şikayətlə bağlı məhkəmə icraatı getdikdə;**
- **Təkrar verilmiş şikayətdə yeni məlumatlar və faktlar olmadıqda.**

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları.

Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası demokratik hüquqi dövlət qurmağı ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edərək, insan hüquqlarının müasir konsepsiyasını ölkə Konstitusiyası səviyyəsində tanımış və onun normativ əsasını yaratmışdır.

Məhz bundan irəli gələrək 1995-ci ilin noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir(maddə 12). Konstitusiyanın «Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» adlanan III fəslinin (24-72 maddələr) bütün mətni insana, insan ləyaqətinə, insan hüquqlarına hörmət ruhunda tərtib olunmuşdur. Bəşər sivilizasiyasının iki mütərəqqi ideyasının- konstitusionalizm və insan hüquqlarının müdafiəsi ideyalarının bağlılığı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında özünün ifadəsini tapmışdır.

Burada insan hüquq və azadlıqları dövlət hakimiyyəti iradəsinin təzahürü

kimi «dövlət tərəfindən verilən hədiyyə» kimi yox, insanın mövcudluğu faktı insanın təbiəti ilə şərtlənən azadlıq ölçüsü kimi götürülmüşdür. Başqa sözlə desək, insan hüquqlarının təsbiti və müdafiəsi təbii hüquq ideyası əsasında qurulmuşdur. Məsələn, 24-cü maddənin I hissəsində təsbit edilmişdir ki, «hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır». Bununla yanaşı, nəzərə alınmalıdır ki, insan hüquqlarının normativ hüquqi aktlarda, xüsusilə də konstitusiya qaydasında pozitivləşdirilməsi onların dəqiq hüquqi prosedurlar vasitəsilə lazımı müdafiəsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyanın insan hüquqlarına aid müddələri beynəlxalq səviyyədə tanınmış standartlara əsasən uyğun gəlir. Konstitusiyada öz əksini tapmış insan hüquqları onların beynəlxalq hüququn tələbləri və təcrübəsi baxımından müdafiəsi üçün normativ baza kimi çıxış edir. Belə ki, həm də o nəzərə alınmalıdır ki, «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir» (147-ci maddənin I hissəsi) və Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir» (71-ci maddənin YI hissəsi).

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartları əks etdirməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında eyni zamanda belə bir müddə təsbit edilmişdir:

«...Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir» (12-ci maddənin II hissəsi).

İnsan hüquqlarının Konstitusiya təsbitinin əsasında duran mühüm prinsiplərdən biri də Konstitusiyanın 25-ci maddəsinə əks olunmuş hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipidir. Belə ki, fəaliyyətdə bərabərlik hüququnu təmin etmədən insanın bütün digər hüquq və azadlıqlarının real qorunmasına nail olmaq mümkün deyildir. Buna görə də 25-ci maddənin III hissəsində birmənalı şəkildə təsbit edilmişdir ki, «dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir». Həmin maddədə «İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır».

İnsan hüquq və azadlıqlarının real təmin edilməsi üçün həlledici şərtlərdən

biri də insanlara öz hüquqlarını müdafiə etmək və pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək imkanının verilməsidir. Hüquqi dövlətin bu mühüm tələbi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddənin I hissəsində deyilir: «Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüquq vardır».

Konstitusiyada aşağıdakı şəxsi hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır: yaşamaq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, şəxsi həyatın, yazışmanın, telefon danışıqlarının sirrini saxlamaq hüququna təminat verən şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sərbəst hərəkət etmək, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisindən getmək və ya buraya qayıtmaq azadlığını əhatə edən azadlıq hüququ. Şəxsi həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına qeyri – qanuni qəsd etməyi və ona qarşı zor işlətməyi qadağan edən təhlükəsiz yaşamaq hüququ və hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək hüququnu təsdiq edən və dinə etiqad etmək, eləcə də etiqad etməmək üstündə təqibə yol verməyən vicdan azadlığı şəxsi hüquqlar sistemində mühüm yer tutur.

Konstitusiyaya görə, insanın şəxsi hüquqları dairəsinə həmçinin fikir və söz azadlığı, hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı əldə etmək və yaymaq azadlığı daxildir. Bunlardan əlavə, Konstitusiyaya uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında hər adamın öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq və ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Əsas Qanun şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququna da təminat verir.

Şəxsiyyətin ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hüquqlarına təminat verilməsi Konstitusiyanın mühüm müddəalarından biridir. Bu müddəa hüquqi yardım almaq, məhkəmədə müdafiə olunmaq, müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək, məhkəmə qərarından şikayət vermək, təqsirsizlik prezumpsiyası hüququnu və başqa hüquqları əhatə edir. Bundan əlavə, Əsas Qanun məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə, eyni cinayət üstündə təkrar məhkum edilməyə, habelə qohumların əleyhinə ifadə verməyə məcbur etməyə yol vermir. Konstitusiyaya görə, hər bir şəxsin cinayət, hakimyyətdən sui istifadə, yaxud dövlət orqanlarının və ya vəzifəli şəxslərin qanuna zidd hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

Qüvvədə olan Konstitusiyada Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının siyasi hüquq və azadlıqlarının kompleksi geniş təsbit olunmuşdur. Seçki hüququ və dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ bütün digər siyasi hüquq və azadlıqları ehtiva edən ən ümumi hüquqlardır.

Konstitusiyada əksini tapmış digər siyasi hüquq və azadlıqlar arasında vətəndaşlıq hüququnu, cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququnu,

dövlət orqanlarına şəxsən və ya kollektiv surətdə şikayət və təkliflər göndərmək və bu orqanların fəaliyyətini tənqid etmək imkanı verən müraciət etmək hüququnu, birləşmək hüququnu qeyd etmək olar.

Hamı tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarına təminat verir, habelə onların siyasi sığınacaq alması imkanını təsbit edir.

Konstitusiya həmçinin vətəndaşların yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək və piketlər təşkil etmək hüququnu da elan etmişdir ki, bu da vətəndaşların sosial və siyasi fəallığını, dövlətin idarə edilməsi proseslərinə təsir göstərə bilmək imkanının ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaşların sosial-iqtisadi və mədəni hüquq və azadlıqlarının təsbit edilməsində də prinsipcə yeni ideologiyaya əsaslanır. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, vətəndaş cəmiyyətinin mənafeyinin dövlət mənafeyindən üstün olduğu elan edilir. Buna əsaslanaraq Konstitusiya ən başlıca hüquq olan mülkiyyət hüququna, o cümlədən əqli mülkiyyət hüququna təminat verir. Konstitusiyaya görə mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur və bu hüquq yalnız məhkəmənin qərarı olduqda və ictimai ehtiyaclar üçün istifadə edilən mülkiyyətin dəyərinin qabaqcadan ödənilməsi şərti ilə məhdudlaşdırıla bilər. Özü də Konstitusiya əmlakın tam müsadirə edilməsinə yol vermir.

Konstitusiyada tətillik hüququnun təsbit edilməsi Azərbaycan qanunçuluğu üçün yeni müddədir və hər kəsin həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə tətillik etmək hüququ vardır. Konstitusiyada mənzil hüququ, istirahət hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, sosial təminat hüququ, azad sahibkarlıq hüququ, mədəniyyət hüququ, yaradıcılıq azadlığı, habelə pulsuz icbari orta ümumi təhsil almaq təminatı verən təhsil hüququ təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasında hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.

Konstitusiyada əsas insan hüquqları və azadlıqları təsbit olunmaqla yanaşı, onların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan təminatlar da göstərilmişdir (maddə 71). Müəyyən olunmuşdur ki, insan hüquqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Həmin maddənin III hissəsinə görə yalnız müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti

məhdudlaşdırıla bilər. Bu zaman həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilməlidir. Konstitusiyada insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanının üzərinə mühüm bir vəzifə kimi qoymuşdur.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının üstünlüyünü və ölkə ərazisində birbaşa qüvvəsini elan etməklə və bunların təmin olunmasını Azərbaycan dövlətinin ali məqsədi olduğunu bəyan etməklə, qüvvədə olan Konstitusiya müəyyən edir ki, məhz dövlət hər kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir və bu müdafiənin məhkəmə orqanlarında həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI SİSTEMİ

Bu və ya digər ölkənin dövlət quruluşunun demokratizmi haqqında yalnız o halda danışmaq olar ki, onun qüvvədə olan Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqlarına hörmət ideyası dəqiq ifadə olunsun. Belə ki, demokratiya, hörmət, insan hüquq və azadlıqları anlayışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir. (məd.12, I hissə)

Əsas Qanunda təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sistemini bu mövqedən nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi aktların və beynəlxalq standartların təsiri altında formalaşmış insan hüquq və azadlıqlarının geniş siyahısını özündə əks etdirən hüquqi sənəddir. O, BMT Nizamnaməsi, İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar barədə Beynəlxalq Pakt, vətəndaş və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxalq Pakt və s. kimi ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq hüquqi aktların əsas müddəalarını özündə cəmləmişdir.

Keçmiş Konstitusiyadan fərqli olaraq yeni əsas Qanunda hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malik olması kimi beynəlxalq hüququn əsas prinsipi təsbit olunmuşdur. (Maddə 24, 1-ci hissə)

Bu vacib prinsipin məzmunu və mənası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının üçüncü fəslində ətraflı şərh olunur. Lakin onların analizinə keçməzdən əvvəl, hüquq sistemindəki təsnifatını nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya hüququ elmində insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları məcmusunun iki böyük qrupa bölünməsi qəbul olunmuşdur: **təbii və pozitiv**. Burada, insanın təbii hüquqları dedikdə, onun doğulduğu andan malik olduğu hüquqlar (misal üçün, yaşamaq, azadlıq hüququ və s.) başa düşülür. Buna görə də insanın təbii hüquqları dövlət

tərəfindən yaradılmır və onlar sosial mahiyyətinə görə insana bəxş olunduğundan bu hüquqların tanınmasına ehtiyac yoxdur.

Təbii hüququn əksi pozitiv hüquqdur, yəni dövlət tərəfindən yaradılan və məcburetmə vasitələri ilə qorunan qanunlar və başqa hüquqi aktlardır (misal üçün: dövlət qulluğuna girmək, seçkilərdə iştirak etmək hüququ və s.)

Konstitusiyaya hüququ nəzəriyyəsində insan hüquq və azadlıqlarının vahid təsnifatı olmadığından onlar mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif cür təsnif olunur. Belə ki, bir sıra alimlərin fikrincə insan hüquq və azadlıqlarını **birinci dərəcəli** (məs: azadlıq, vətəndaşlıq hüququ və s.) və **ikinci dərəcəli**lərə (bütün digər hüquqlar) ayırmaq zəruridir.

Başqa qrup alimlər hesab edirlər ki, insan hüquq və azadlıqlarını vətəndaşın əsas hüquqlarına (pozitiv hüquqlar) və insanın əsas hüquqlarına (təbii hüquqlar) ayırmaq lazımdır.

Digərlərinin fikrincə, fərdlə dövlət, həmçinin fərdlər arasında yaranan münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq əsas hüquq və azadlıqları 3 qrupa bölmək olar:

1.Sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlar;

2.Siyasi hüquq və azadlıqlar;

3.Şəxsi hüquq və azadlıqlar.

Belə fikir də mövcuddur ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını birinci, ikinci və üçüncü nəsil hüquqlara bölmək lazımdır. Lakin alimlərin əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məcmusunu üç böyük qrupa ayırmaq zəruridir:

1) vətəndaş və siyasi hüquqlar (misal üçün yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, siyasi həyatda iştirak hüquqları, fikir, vicdan və din azadlığı və s.);

2) iqtisadi və sosial hüquqlar (misal üçün, təhsil, mənzil hüququ);

3) mədəni və evolyusiyaya hüququ (misal üçün, mədəni, siyasi və iqtisadi inkişaf, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları bütövlükdə yuxarıda göstərilən üçpilləli təsnifata uyğun gəlir. Misal üçün, orada yaşamaq (m.27); azadlıq (m. 28); təhlükəsiz yaşamaq (m. 31); şəxsi toxunulmazlıq (m.32); bərabərlik (m.25), mənzil toxunulmazlığı (m.33); tətillər (m.36); milli mənsubiyyət (m.44); ana dilindən istifadə (m.45); şərəf və ləyaqətin müdafiəsi (m.46); fikir və söz azadlığı (m.47); vicdan azadlığı (m.48); sərbəst toplaşmaq (m.49); məlumat azadlığı (m.50); yaradıcılıq azadlığı (m.51); vətəndaşlıq hüququ (m.52); cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak (m.54); dövlətin idarə olunmasında iştirak (m.55); seçki hüququ (m.56); müraciət etmək hüququ (m.57); birləşmək (m.58); siyasi sığınacaq hüququ (m.70) kimi **vətəndaş və siyasi hüquqlar** təsbit olunmuşdur.

Konstitusiyada **sosial və iqtisadi hüquqlar** da geniş təsbit olunmuşdur. Hər bir şəxs mülkiyyət (m.29); əqli mülkiyyət (m.30); əmək (m.35.); istirahət (m.37); sosial təminat (m.38); azad sahibkarlıq (m.59); zərərin ödənilməsinə tələb etmək (m.68) hüququna malikdir. Bundan əlavə bir sıra sosial mədəni hüquqlardan, xüsusilə, nigah (m.34); sağlam ətraf mühitdə yaşamaq (m.39); mədəniyyət (m.40); sağlamlığın qorunması (m.41); təhsil (m.42); mənzil (m.43); yaradıcılıq hüququ (m.51) kimi insan hüquqlarından bəhs olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sisteminin bu cür qısa analizi göstərir ki, Əsas Qanunun bu hissəsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində dünya birliklərinin irəli sürdüyü tələblərə tam uyğundur və hansı ki, hər bir demokratik hüquqi dövlətin Konstitusiyasında əks olunmalıdır. Bundan başqa, "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ratifikasiya etdiyi müvafiq beynəlxalq sazişlərdə "analoqu" olmayan bir sıra hüquqlara malikdir. **Bu, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ (m.39); cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ (m.54); müraciət hüququ (m.57); azad sahibkarlıq hüququ (m.59); qohumların əleyhinə ifadə verməyə məcbur etməyə yol verilməməsidir (m.66).** İnsan hüquqlarının beynəlxalq qəbul olunmuş kataloqunu ötür keçmə faktını, bütövlükdə alqışlamamaq və eyni zamanda insan hüquqlarının beynəlxalq standartlarının təşəkkülü və inkişafında daxili qanunvericiliyin göstərdiyi mühüm təsiri nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Yuxarıda göstərilən qrupa **təhlükəsiz yaşamaq hüququnu** (m.31) da aid etmək olar. belə ki, insan hüquqlarının beynəlxalq kataloqunda bu hüququn birbaşa ekvivalenti yoxdur".

Dövlət, xalq, insan üçün olmalıdır, buna görə də vətəndaşların hüquqlarının qorunması, təminatı hər kəs üçün layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması, bütün bunlar Konstitusiyada əks olunmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları onların öz mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və digər hüquqlarının sərbəst və maneəsiz həyata keçirilməsi üçün kifayətdir.

Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquqa görə beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına məhz konstitusion qaydada təminat verilməsi dövlətin vəzifəsi hesab edilmir, əksinə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin II hissəsində göstərilir: Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Başlıcası odur ki, dövlət vətəndaşlara öz konstitutsion hüquq və azadlıqlarından istifadə etmək üçün real imkanlarla təmin edən hüquqi və təşkilati

mexanizmə malik olsun və effektiv fəaliyyət göstərsin, qanunlar, o cümlədən cinayət qanunları ilə onların bu hüquq və azadlıqlardan sərbəst istifadə etmək imkanlarını pozan, məhdudlaşdıran və ya bundan məhrum edən hər hansı qəsdən etibarlı müdafiə etsin.